
A metafora tanulmányozása

A legtöbbünk számára a metafora olyan nyelvi kép, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk egy másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással, mint az *Ez az ember egy valóságos oroszlán* mondatban. Vagy ahogy az *Encyclopaedia Britannica* mondja: „A metafora egy olyan nyelvi alakzat, amely két eltérő entitás összehasonlítását feltételezi, szemben a *hasonlattal*, amelyben expliciten hasonlítunk össze két dolgot az »olyan, mint« kifejezések segítségével.” Az „Akhilleusz egy oroszlán volt a harcban” mondatban például az *oroszlán* szót metaforának tekintenénk. Valószínűleg hozzátennénk azt is, hogy a metaforikusan használt szóval valamilyen művészi vagy retorikai hatást akarunk elérni. Ezt azzal magyaráznánk, hogy a metafora a szép, hatásos vagy ékesszóló nyelvhasználat egyik eszköze, melynek célja, hogy különleges, nem mindennapi nyelven beszéljünk, vagy éppen mély érzelmeket fejezzünk ki. Minden bizonnyal azt is hozzátennénk, hogy Akhilleuszt azért hasonlíthatjuk az oroszlánhoz, mert Akhilleusznak és az oroszlánoknak vannak közös tulajdonságaik, mint például bátorságuk és erejük.

A metaforának ez a felfogása széles körben elterjedt, a tudományos területeken és a hétköznapi gondolkodásunkban egyaránt (ami persze nem azt jelenti, hogy ne léteznének más elméletei is). A fenti hagyományos vélekedés szerint a metaforának legalább öt jellemző tulajdonsága van. Először, a metafora a szavak valamilyen tulajdonsága, vagyis kizárólagosan nyelvi jelenség. Másodszer, a metaforát művészi, esztétikai vagy retorikai célból alkalmazzuk, mint ahogy például Shakespeare teszi ezt híres mondatában: „*Színház az egész világ.*” Harmadszor, a metafora a párhuzamba állított két dolog közötti hasonlóságon alapszik. Akhilleusznak például rendelkeznie kell az oroszlánokhoz hasonló tulajdonságokkal ahhoz, hogy az *oroszlán* szót Akhilleusz metaforájaként használhassuk. Negyedszer, az ily módon használt metaforák tudatosan kigondoltak, és külön tehetségre van szükségünk ahhoz, hogy kitaláljuk és a megfelelő módon alkalmazzuk őket. Csak nagy költők és kiváló szónokok, mint például Shakespeare vagy Arany János és Churchill vagy Kossuth Lajos, a metafora igazi mesterei. Arisztotelész ezt így fejezi ki: „legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele” (Sarkady János fordítása; *Poétika*, XXII.).

Ötödször, elterjedt nézet, hogy az irodalmi díszítésen kívül nincs igazán szükségünk a metaforákra. Nélkülük is elboldogulunk, hiszen nem szerves részei a mindennapi kommunikációnak, hanem csak külön célokra használjuk őket. Azt pedig végképp nem véljük, hogy gondolkodásunkban, a fogalmi rendszerünk működésében bármiféle szerepük volna.

A hagyományos metaforafelfogás ezen jellemzőivel szemben George Lakoff és Mark Johnson dolgozott ki először egy újfajta, koherens és szisztematikus elméletet, melyet az 1980-ban megjelent *Hétköznapi metaforáink (Metaphors We Live By)* című könyvükben adtak közre. Elgondolásuk „a metafora kognitív nyelvészeti megközelítéseként” vált közismertté. Lakoff és Johnson a hagyományos metaforafelfogás kritikáját a következőképp fogalmazták meg: (1) a metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága; (2) a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és nem csupán művészi vagy esztétikai célokat szolgáljon; (3) a metafora gyakran *nem* hasonlóságon alapszik; (4) a metaforákat a köznapi emberek is a legkisebb erőfeszítés nélkül használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének), ez nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága; (5) a metafora nem egy fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke.

Lakoff és Johnson meggyőzően bemutatták, hogy a metafora áthatja gondolkodásunkat és mindennapi nyelvhasználatunkat. Meglátásaikat már szótárkészítők és lexikográfusok is figyelembe vették. A *Cobuild*-metaforaszótár (Deignan, 1995) például a hétköznapi angol metaforák egy jelentős gyűjteménye, melyek legtöbbször, mint látni fogjuk, a magyar nyelvben is megtalálható. Az alábbiakban ezekből idézünk (a mondatokban szereplő metaforikus kifejezéseket dőlt betűvel jelöltük):

- (1) A szurkolók valóságos *vadállatok* voltak a meccset követően.
- (2) Kiváló *alapokra építhetünk*.
- (3) A demokrácia *gépezete* jól működik.
- (4) A kormány juttatásokkal segítette a sportolók karrierjének *építését*.
- (5) A szervezet helyi *ágazatához* lehet fordulni kérdéseikkel.
- (6) A vállalat már évek óta *betegeskedik*.
- (7) *Romokban* hevert a karrierje.
- (8) Hogyan tudná egy férfi megérteni a női agy *működését*?
- (9) Nagyon nehezen tudott *előrelépni* a kudarc után.
- (10) Az Alzheimer-kór felfedezése igen jelentős *előrelépés* volt az orvostudomány számára.
- (11) Megnyirbálták a munkaerőt.
- (12) Az üzleti kapcsolatokat *ápolni* kell.
- (13) A kávétól igen élénken kezdett *kattogni* az agyam.
- (14) Reméljük, hogy a siker *útján* tudja tartani a csapatot.
- (15) Mindenki úgy emlékezett rá, mint egy boldog, *derűs* lányra.
- (16) Könnyen *becsúszhat* egy hiba a számításokba.
- (17) A térség könnyen *belekeveredhet* egy háborúba.

- (18) Kapcsolatuk *virágzásnak* indult.
 (19) A fiú állta apja *jeges* pillantását.
 (20) Egy ilyen *romokban heverő* gazdaság nem engedheti meg magának,
 hogy katonai akciót kezdeményezzen.
 (21) Ez a nő kész *vadmacska!*

A fenti példák némelyikét legtöbbünk magától értetődően metaforának tekintené, míg másokat nem tartanánk egyértelműen metaforának. Mindamellett azt mondhatjuk, hogy a fenti kifejezések többsége nem az irodalmi nyelv része és nem retorikai díszítőelemeket tartalmaz. Legtöbbjük valójában annyira hétköznapi, hogy azzal a gyakran hangoztatott váddal is illethetnénk, miszerint ezek a kifejezések egyszerűen „halott” metaforák, melyek valamikor „élő” és „erőteljes” metaforák voltak, de az állandó használat során annyira elkoptak, köznapivá és közhelyessé váltak, hogy már elvesztették „erejükét”, és nem is tekinthetők metaforának (pl. [5], [12] mondat).

A „halott metafora” megközelítés azonban figyelmen kívül hagy egy fontos szempontot, nevezetesen azt, hogy ami mélyen beágyazott, alig észrevehető, és így minden erőfeszítés nélkül használjuk, az a legaktívabb a tudatunkban. A fenti metaforák, bár igen konvencionálisak és könnyedén használjuk őket, konvencionalitásuk ellenére még nem veszítik el „erejükét”, „életképességüket”, és nem lesznek „halott” metaforák. Éppen ellenkezőleg, ezek a metaforák a legfontosabb tekintetben „élőnek” számítanak: észrevétlenül uralják gondolkodásunkat – pontosan mindennapi, hétköznapi jellegüknél fogva. Ezek azok a metaforák, amelyeket Lakoff és Johnson „köznapi metaforáknak” nevezett. Egyik példa erre, amikor az emberi elmét gépként fogjuk fel. A fenti példák közül két mondat utal erre a folyamatra:

- (8) Hogyan tudná egy férfi megérteni a női *működését*?
 (13) A kávétól igen élénken kezdett *kattogni* az agyam.

A példákban az emberi elmét mint gépet fogjuk fel. Mind a laikusok, mind pedig a szakemberek gyakran ezt a metaforát használják az elme megértésére. A mai tudósok a legmodernebb gépet, a számítógépet használják az emberi agy modelljeként. Lakoff és Johnson az emberi elme működésének ezt a felfogását AZ EMBERI ELME GÉP metaforának nevezik. Az ő megközelítésükben a metafora nem csupán a szavak vagy nyelvi kifejezések tulajdonsága, hanem a fogalmi rendszer és az emberi gondolkodás jellemzője, melyben az egyik fogalmat a másik terminusai révén fogjuk fel, értjük meg. A fenti példákban két igen különböző nyelvi kifejezés tükrözi ugyanazt a fogalmat, az emberi elmét, egyazon jelenségen, a gépek fogalmán keresztül. A Lakoff és Johnson által kidolgozott kognitív nyelvészeti megközelítés szerint a metafora fogalmi természetű. Ebben a megközelítésben a metafora nem csupán a kreatív irodalmi képzelőerő alkotóeleme, hanem egy értékes kognitív eszköz, mely nélkül sem a költők, sem a hozzánk hasonló hétköznapi emberek nem boldogulnak.

Ez az érvelés nem állítja azt, hogy a metafora kognitív nyelvészeti megközelítésének nevezett felfogás gondolatai ne léteztek volna 1980 előtt. Nyilvánvalóan számos ehhez hasonló gondolat már előzőleg kialakult. A kognitív elmélet kulcsgondolatait már több tudományág képviselői megfogalmazták az elmúlt kétezer évben. A metaforák fogalmi természetét például számos filozófus, többek között Locke és Kant századokkal ezelőtt tárgyalta. Akkor vajon mi újat tartalmaz a metafora kognitív nyelvészeti megközelítése? Röviden összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ez a megközelítés egy átfogó, általános és empirikusan tesztelt elmélet.

Átfogó, mivel számos témát tárgyal a metaforával kapcsolatban. Ezek között szerepel a metafora szisztematikus természete; a metafora és más szóképek kapcsolata; a metafora univerzalitása, illetve kultúrspecifikussága; a metaforaelmélet alkalmazása különböző típusú szövegekre, többek között az irodalomra; a metafora elsajátítása; a metaforák tanítása az idegen nyelvek tanítása során; a metafora nyelven kívüli megvalósulása számos területen, például a reklámokban. Nem állítjuk, hogy ezekkel a területekkel nem foglalkoztak más metaforaelméletek, de ezt megelőzően nem volt olyan elmélet, amelyik mindezeket egyidejűleg számításba vette volna és fontos elméleti kérdésként kezelte volna.

Az elmélet általános volta abból adódik, hogy megpróbálja összekapcsolni a metaforáról való tudásunkat a nyelv, az emberi fogalmi rendszer, illetve a kultúra működésével kapcsolatos tudásunkkal. A metafora kognitív nyelvészeti megközelítése új szempontokat adhat bizonyos nyelvi jelenségek, például a poliszémia vagy a jelentés fejlődésének megértéséhez. Új megközelítést nyújthat a metaforikus jelentés kialakulásának kérdéséhez is. Megkérdőjelezi a hagyományos felfogást arról, hogy a metaforikus nyelv és gondolkodás véletlenszerű és motiválatlan. Az új megközelítés szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik. A „testesültség” jelensége világosan megkülönbözteti és elkülöníti a kognitív nyelvészeti megközelítést a hagyományostól.

Az elmélet empirikusan tesztelt, mivel kísérleteik során számos kutató igazolta a fő állítások érvényességét. Ezek a kísérletek megmutatták, hogy a metafora kognitív nyelvészeti megközelítése egy pszichológiailag tartható elmélet, vagyis reális pszichológiai alapja van. További kísérletek megmutatták azt is, hogy mivel az elmélet valós pszichológiai alapokkal rendelkezik, nemcsak új szavak és kifejezések megalkotásának magyarázatára alkalmas, hanem arra is, hogy számot adjunk a fogalmi rendszer és az emberi gondolkodás bizonyos aspektusairól, valamint arra, hogy több gyakorlati probléma megoldásában segítségünkre legyen. E gyakorlati alkalmazási lehetőségek egyike az idegennyelv-tanítás.

Könyvünkben megkíséreljük a felsorolt témák legtöbbjét bemutatni, de egy bevezető jellegű mű nem vállalkozhat az összes idevágó kérdés minden részletre kiterjedő és elmélyült tárgyalására.

A legutóbbi időkig a metaforát főként filozófusok, retorikával foglalkozó szakemberek, irodalomkritikusok, pszichológusok és nyelvészek tanulmá-

nyozták, így többek között Arisztotelész, Hume, Locke, Vico, Herder, Cassirer, Buhler, I. A. Richards, Whorf, Goodman, Max Black, hogy csak néhány nevet említsünk az elmúlt kétezer év metaforával kapcsolatos kutatásaiból. Manapság azonban számos megismeréstudománnyal (kognitív tudománnyal) foglalkozó kutató, például kognitív pszichológus és nyelvész kutatja a metaforák működését. Ennek oka, hogy a metafora alapvető szerepet játszik az emberi gondolkodásban és megértésben, de ezen túlmenően a társadalmi, kulturális és pszichológiai valóságunk megalkotásában is. A metafora jelenségének megértése tehát azt jelenti, hogy megpróbáljuk megérteni, kik is vagyunk valójában és milyen világban élünk.

Lakoff és Johnson több mint húsz éve kezdtek el a metafora új jellegű tanulmányozásával foglalkozni. 1980-as művük valójában a kognitív nyelvészet és a megismeréstudomány egy részét is meghatározta abban a tekintetben, hogy új kutatási irányokat jelölt ki több tudományág művelői számára. Számos tudományág képviselői fejlesztették tovább azóta ezt a megközelítést, és jelentős új eredmények születtek a metafora jelenségének kutatásában. Mi is történt pontosan a metafora kognitív nyelvészeti megközelítésű tanulmányozásában az elmúlt két évtizedben? Könyvünkben erre a kérdésre igyekszünk választ adni.

Irodalom

Ha a metafora tanulmányozásának háttéréről szeretne többet tudni, a legmegfelelőbb mű Andrew Ortony (szerk.) tanulmánygyűjteménye: *Metafora és gondolkodás (Metaphor and Thought, 1993)*. Ez a gyűjtemény azért alapvető fontosságú, mert zömében a kognitív nyelvészeti megközelítéssel szembenálló vagy ezzel rivalizáló elméletek kaptak helyet benne. Ezen a ponton érdemes elolvasni George Lakoff és Mark Johnson *Hétköznapi metaforáink (Metaphors We Live By)* című munkáját is, mellyel „minden kezdődött”. Kitűnő áttekintést nyújt a Lakoff, Johnson és mások által kidolgozott metaforaszemléletről Ray Gibbs (1994) könyve. Ez a munka jelentős mennyiségű pszichológiai bizonyítékot is felsorakoztat a metafora kognitív nyelvészeti megközelítésével kapcsolatban. Jákel (1999) a kognitív nyelvészeti megközelítés legfontosabb történeti előzményeivel kapcsolatban nyújt hasznos összefoglalást. Ha a metafora tanulmányozásának történetéről szeretne többet tudni, Mark Johnson (1981) *A metafora filozófiai megközelítései (Philosophical Perspectives on Metaphor)* című könyvét érdemes elolvasni. A kognitív nyelvészeti szellemben íródott tanulmányok egyik legfrissebb és legértékesebb gyűjteménye a Gibbs és Steen (1999) által szerkesztett kötet. A metaforaszótár, melyre fentebb hivatkoztunk, Alice Deignan munkája, és a címe: *Cobuild English Guides, 7: Metaphor* (1995). – A magyar nyelvű szakirodalomban tájékozódni kívánó olvasóink számára a kötetvégi Irodalomjegyzék elején külön felsoroltuk a magyarul írott vagy fordításban hozzáférhető tételeket, köztük Lakoff (1992) egyik alapvető kognitív fogalom-tanulmányát.